

Török Gábor: József Attila-kommentárok

A költői szövegrészeket a mindennapi nyelvi jelentéshez méri Török Gábor, s a leggyakoribb figyelmeztetése, tanácsa ez: „Üssük fel az Értelmező Szótárt!” Megfogadtuk a tanácsát. „József Attila-kommentárok” — hangzik a műfaji meghatározást adó főcím. A „kommentár” szó alatt pedig a következőket olvashatjuk a szótárban: „Valamihely szóban vagy írásban fűzött magyarázó, közelebbbről megvilágosító, kifejtő megjegyzés(ek), fejtegetés(ek), magyarázó jegyzet, magyarázat, értelmezés.” De megadja a szótár a sajtóban használatos jelentést is: „hírmagyarázat”. A tágabb jelentés mellett inkább ez utóbbira gondolhatott a címadáskor a szerző, hiszen már régóta vallja, hogy a műalkotás, a vers nem más, mint *hír*, üzenet!

Egy korábbi Török Gábor-könyv bírálójának, Tamás Attilának a véleményével egybehangozón valljuk: az is! Török Gábor azonban még a saját gondolatrendszerén belül is szegényíti a verset, még „üzenet”-váltatól is megfosztja, amikor műértelmezései („hírmagyarázatai”) során nem iesz mást, mint a költemény gazdag asszociációs tartományából, jelentéseinek sokaságából kiemel egyet-egyet (esetleg néhányat!), „racionalizálja”, „lefordítja” a verset. Holott, ha pusztán csak üzenetnek fognánk fel a műalkotást, még akkor is azt kell mondanunk, hogy maga az üzenet a vers bonyolult áttételei között oscillálva, minden áttételével együtt-egyszerre hat, hiszen a műalkotást a köznyelvi gondolkodástól éppen e bonyolultsága, ha tetszik: nagyfokú sűrítettsége, intenzitása különbözteti meg! Török Gábor többször is idézi József Attila tételét („a versnek minden pontja archimedesi pont”), de míg értelmezni értelmezi a tételt, hallgatni már nem hallgat rá, mert nemegyszer szinte „átírja” a verseket, máskor pedig úgy „oldja föl” őket, hogy „betold” egy-egy szót, vagy írásjelet. Idézi például A város peremén sorait: „Ki inti le? — talán a földesúr? / a juhász vad ebét?”, majd azt mondja az idézett részről, hogy az „logikailag tulajdonképpen egy kérdő alakú kijelentés (= a földesúr nem tudja »leinteni a juhász vad ebét«.)” Vagy másutt: idézi a Számvetés című verset: „Engem sunyiságra oktat / az erkölcs. (...) Rólad is ezt hiszem.”), s a zárójel szerepét vizsgálva a következőképpen „kommentálja”: „Ha téged, társ, aki bárki lehetsz, sunyivá tett az erkölcs, mit érek veled, ha szólok hozzád? Nem bízom benned, gyanakodva nézlek.” Vitatkozni vagyunk kénytelenek az ilyen értelmezésekkel s a vita annál is inkább jogos, mert Török Gábor tudatosan provokálja olvasóját.

„Hogy közös alapról induljunk el...” — hirdeti már a méltánylandó tudósi alapállást jelző alcím a könyv elején. A jószándékú olvasó kíváncsian várja, mi lehet ez a „közös alap”. E várakozást kezdetben kielégíti a szerző, mert valóban az egyik leglényegesebb kérdésből indul ki, abból, mi a műalkotás, mi a költemény s korábbi elméletek tucatját utasítja el. Az olvasó azonban csalódik, ugyanis az elutasítottak helyébe egyetlen szempont szerinti létrehozott elmélet kerül, a „lírai materializmus”, amely nem más, mint a műalkotásnak művészi hírként való felfogása s ez lenne a „közös alap”. Csakhogy néha bántóan „erőszakos” a szerző, mert a vele egyet nem értőt hol „szépléleknak”, hol „dogmatikusnak”, hol pedig „makacs tévelygő”-nek nevezi, s az olvasó némi keserőséggel vállalja csak, hogy továbbhaladjon a Török Gábor kijelölté úton.

Pedig egészében izgalmas olvasmányok Török Gábor „eszköztanulmányozó” kommentárjai, „jelenségtanulmányai”. A fejezetek élén egy-egy József Attila-sor áll, mintegy mottóként is, s ezekből választ, emel ki egy-egy szót a szerző s ismer-teli meg az olvasót József Attila lírájának (s általában a lírának) egyes jelenségeivel. „Versrészletek mikroszkóp alatt” — olvashatjuk az összefoglaló címet, amellyel kommentárjait bevezeti, indítja. S valóban a legapróbb nyelvi jelenségeket — a tolsztóji művészi icipicit — ragadja meg, József Attila-i egyediségükben is. Sor kerül a metaforikus főnévi összetételek egy-egy típusának („malacvilágosság”), a többjelentésű képzők és származékszók („ügyeletes”), az alaki hasonlóságon alapuló

jelentésávitel („elhibban”) vizsgálatára is. Még a költő szerkesztéstanát: zárójeleit, központozását, versen belüli idézeteit is vizsgálat tárgyává teszi.

Mi az oka a mégis föltámadó hiányérzetünknek?

Az egész tanulmánykötet vitairat-jellegű, nem csak lényegét, de stílusát, szerkezetét illetően is, csak azt nehéz néha eldönteni, hogy mivel, illetve kivel vitatkozik tulajdonképpen Török Gábor. Ellentmondásokat érez ott is, ahol az olvasóak szerint nincs. A Flóra-ciklusról szólva mondja: „Az egymás utáni felhívások kölcsönhatása révén a szerelem maga testesül Flórává, és Flóra a szerelem istennőjévé válik. Ősi eszköz — a szocialista realizmus egyik mintaalkotásában...” A három ponttal még föl is erősíti a versből — szerinte — kiolvasható ellentmondást. De vajon miért ne férhetne meg egy „ősi eszköz” a szocialista realizmussal, mint módszerrel vagy akár mint stílussal?!

„A tanulmányíró tisztázza a témájának koordinátáit megadó kategóriahálózatot!” — írja egyik kommentárjában. Hiányérzetünket az fokozza, hogy a gyakorlatban nem ilyen következetes a szerző. Műfaji behatárolásai ugyanis homályosak, pontatlanok. Nem világos például, mit ért „lírai tanítás”-on, s még kevésbé látszik tisztázottnak, mit ért „személyes líra” alatt? Úgy tűnik, műfaj-kategóriaként használja, de akkor vajon azonos lenne ez azzal, amit másutt „személyes-lírai vers”-nek nevez?

Amint már utaltunk is rá, a beszélt nyelv és a költészet különbségéből kiindulva próbálja a lírai műalkotás mibenlétét meghatározni, de az olvasónak ismét hiányérzete támad, mert nem kap elfogadható magyarázatot a legégetőbb kérdésre: mi a költészet nyelve?

Az irodalomtudományban gyakran merül föl egy igen lényeges elméleti probléma: mit elemzünk, a műalkotást, mint ideális létezőt, vagy annak konkretizációit? S mindannyiunkban fölvetődik, hogy az egyes stilisztikai eszközök hatásánál vajon a mai vagy a mű keletkezésekor érvényesülő hangulati értéket kell-e figyelembe vennünk, azaz „kortársaivá” kell-e lennünk a költőnek az elemzés pillanatában. Török Gábor a lehetetlenre vállalkozott, amikor hatásvizsgálataiban e kettőt megpróbálta egyszerre érvényesíteni. Egzaktságra törekszik, statisztikákkal dolgozik — e hatásvizsgálatoknál is —, de ő maga is bevallja, hogy a statisztikai táblázatokba „némi szubjektív értékelés” is beleszúszhatott. S valóban, mint itt is, a szempont megválasztása erősen szubjektív, s jelentősen módosítja e statisztikák egzaktágát. E választás esetlegességének hátrányát bizonyítja — akaratlanul is — egy másik táblázata, amellyel a lírai kicsinyítés gyakoriságát, korszakonkénti, évenkénti változását mutatja ki. Tájékozódásul József Attilát egy költőtárral hasonlítja össze e szempontból. De miért éppen Dsida Jenővel? Mert „szintén gyengéd lírikus” — mondja Török Gábor. Ismét csak szubjektív prekonceptió tehát a statisztikai összehasonlítás alapja! Hiszen ugyanez elmondható lenne (s talán hasznosabb, érvényesebb is az összehasonlítás!) akár a korai Illyés Gyuláról is. Statisztikai vizsgálatait során — nem minden logika nélkül, de — önkényesen önálló versként kezeli hosszabb művek egy-egy versszakát, részletes magyarázatot, indoklást nem fűz hozzá. Félreértés ne essék, a kritikus nem tiltakozik eredendően a statisztikai stilisztika ellen, de mindaddig, míg az adatfelvétel ilyen, tehát a szokottnál is szubjektívebb szempontok szerint történik, nem hisszük, hogy eredményesebb lenne más (akár a „hagyományos”) megközelítési módoknál! Mert Török Gábor is, amikor valóban az egész életművet érintő lényeges megjegyzéseket tesz, ítéleteket mond ki, akkor — mint kénytelen bevallani is — ő sem a statisztikai módszer segítségével jut eredményre!

Mindezek ellenére vitathatatlan, hogy komoly erényei is vannak Török Gábor könyvének. Van néhány kitűnő ráérzése, amikor egy-egy nem világos, nem érthető költői metaforát más szépirodalmi anyaggal világít, magyaráz meg (például a „pipacsbúborral” értelmezésében). Hatalmas ismeretanyaggal dolgozik: a „harsány” melléknévből szófajt nem váltó elvonással keletkezett „hars” szóról írt kommentárjában Ady, Szabó Lőrinc, Déry, Juhász Ferenc műveit is segítségül hívja, bevonja az

elemzésbe. Az idézőjel, idéző mondat nélküli úgynevezett rejtett idézetek felismeréséről írott fejezete érdekes, tanulságos a nem nyelvész számára is! Fontos, továbbgondolandó, amit az alliterációról ír. Örömmel üdvözölhető, hogy — bár csak egyetlen nyelvészeti szempontból, de — vizsgálja az eddig sajnós „elhanyagolt” bírálatot: József Attila Babits-kritikáját. Feltétlenül nóvumot jelentenek az önrímek poliszémiájáról írott fejtegetései! Szimpatikus vonás, hogy bepillantást enged a kutatói munka műhelytitkaiba is, hogy nem szégyelli bevallani, ha még megoldatlannak látszó problémákkal áll szemben.

De még e valóban komoly erényeket felvonultató részekhez is kénytelenek vagyunk kritikai megjegyzéseket fűzni. A tudósi tervszerűség és rendszeresség méltánylandó. E tekintetben csak tanulhatunk Török Gábortól. Tiszteljük a szerzőt igényességéért, hogy saját korábbi ítéleteit is újragondolja, felülbírálja (például a Nyár című vers értelmezésében). De zavarja az olvasót, hogy a szerző korábbi könyveinek egy-egy hosszabb fejtegetésére hivatkozik s legfeljebb egy mondatnyi utalással kelti azokat életre. Azt a törekvését, hogy „ne csak a »tiszta« jelenségeket írjuk le és elemezzük, hanem azokat is, amelyek a kategória határán, vagy már kívül esnek” — méltányoljuk. De, hadd tegyük hozzá, azt már kötelessége megállapítani a tanulmányírónak, hogy mit kell a kutatás melléktermékének (és egyúttal nem közlendőnek!) tekinteni!

Néha elmarad a szerző az ígéreteitől. „A nyelvtani első és második személy a lírában” című nagyfejezet bevezetésében például olyan kérdéskör (Mit értünk „személyesség”, „lírai én” alatt?) megválaszolását ígéri, amely — ha eredménnyel zárulna — jelentősen megváltoztatná az eddigi álláspontokat. De végül is Németh G. Béla idevonatkozó jelentős tanulmányához (József Attila önmegszólító verstípusáról) nem tett érdemben hozzá.

S végül, a kötet egyik legnagyobb hibájáról: Karinthy Ady-paródiáját idézve, majd kommentálva, ezt írja Török Gábor: „Valóban: fogalmi oldalról minden ismétlés, ha nem is bolondság, de szószaporítás.” Török Gábor is többszöri — helyenként tudatos — önisméltéssel igyekszik okfejtéseit mintegy az „olvasó szájába rágni” — teszi tehát pontosan azt, amit helytelenít. Értelmezései amúgy is bőbeszédűek. Tételesebb fogalmazással egyértelműbb hatásuk lenne!

Nem kétséges, hogy a József Attila-kommentárok értékes szempontokat is ad a József Attila-kutatóknak és a költőt szerető olvasóknak. Kár, hogy az említett hibák, ellentmondások és hiányosságok rontják az értékes szempontok hitelét is! (Gondolat, 1976.)

SZIGETI LAJOS

Bálint Sándor: A szögedi nemzet

Ebben a könyvben talán egyetlen fölösleges szó nincsen. Nem lehet tudni, ki használja föl most, ötven vagy száz év múlva, kinek a kezébe kerül, amíg a nyomtatott betű olvasható marad, ezért benne van mindaz, amire a szerző, a „szegedi nemzet” tudós napszámosa, sokáig ingyenes néprajzosa, végtelen szorgalmú kalászszededegetője ráakadt és fölvelt. Üres kalászt egyet se vett föl.

Szentségtöréssel ér föl, hogy az összehordott nagy asztagból két sovány példát hozok előre: A cséplőgépek megjelenésekor, a húzatós gépekhez egy Dávid nevű kupec hordta Erdélyből a bivalyokat. A legjobb bivalyvásárok Kisteleken voltak. Kinek lehet ez fontos? Tudjuk, hogy a nyomtatást fölvaltó cséplőgép óriási változást hozott, de mit keres a tudomány soraiban a kupec? Ne finnyáskodjunk, ehhez a változáshoz a szegedi tájon hozzátartozott a bivaly is, és a bivaly